

6. Наливайко О.І. Правовий захист людини як предмет дослідження загальної теорії права. *Держава і право* : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 12. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. С. 18–24.

7. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні : монографія. Київ : Алерта ; КНТ ; Центр навчальної літератури, 2008. С. 190.

8. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Академія наук Української РСР. Інститут мовознавства. Т. 3: 3. 1972. 744 с.

9. Тацішин І.Б. Адміністративно-правове забезпечення інформаційних відносин в галузі реклами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2009. 18 с.

10. Олійник А.Ю., Гусарев С.Д., Слюсаренко О.Л. Теорія держави і права : навчальний посібник. Київ : Юрінком-Інтер, 2001. 176 с.

11. Хитра І.Я. Адміністративно-правове забезпечення діяльності банків в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2011. 17 с.

12. Загальна теорія держави і права : підручник / М.В. Цвік та ін. ; за ред. М.В. Цвіка. Харків : Право, 2002. 457 с.

13. Чуйко З.Д. Конституційно-правовий механізм забезпечення національної безпеки України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8. С. 81–89.

УДК 342.9

ХАНОВА Н.О.

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ ДИСКРЕЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ КОНТРОЛЮЮЧИХ ОРГАНІВ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ

У статті досліджено питання визначення меж дискреційних повноважень контролюючих органів у сфері оподаткування. Проаналізовано категорії чинників, які зумовлюють виникнення розсуду в податковому правозастосуванні. Охарактеризовано риси, притаманні розсуду у сфері податкового права. Визначено джерела розсуду (чинники, що породжують можливість розсуду) у податково-правовій сфері. Досліджено дії, які передують реалізації контролюючим органом дискреційних повноважень, та аспекти, які супроводжують цей процес.

Ключові слова: податкове право, податкове правозастосування, оподаткування, розсуд, контролюючий орган, дискреція, дискреційні повноваження.

В статье исследованы вопросы определения границ дискреционных полномочий контролирующих органов в сфере налогообложения. Проанализированы категории факторов, которые обуславливают возникновение усмотрения в налоговом правоприменении. Охарактеризованы черты, присущие усмотрению в сфере налогового права. Определены источники усмотрения (факторы, порождающие возможность усмотрения) в налогово-правовой сфере. Исследованы действия, предшествующие реализации контролирующим органом дискреционных полномочий, и аспекты, сопутствующие этому процессу.

Ключевые слова: налоговое право, налоговое правоприменение, налогообложение, усмотрение, контролирующий орган, дискреция, дискреционные полномочия.

The article deals with the question of determining the limits of discretionary powers of supervisory bodies in the field of taxation. The author analyzes the categories of factors that cause the occurrence of discretion in tax law enforcement. Characterized

by features that are inherent in the discretion of tax law. The sources of discretion (factors generating the possibility of discretion) in the tax-legal sphere are determined. The actions, which preceded the implementation by the supervising body of discretionary powers, and the aspects that accompany this process were investigated.

Key words: *tax law, tax law enforcement, taxation, discretion, control body, discretion, discretionary powers.*

Певного роду специфікою наділений розсуд у сфері податкового права. М. Кучерявенко виділяє такі категорії чинників, які обумовлюють виникнення розсуду в податковому правозастосуванні:

а) негативні чинники (наприклад, недосконалість юридичної техніки під час формування нормативних конструкцій, що надає суб'єктам податкового правозастосування не тільки право, але й, фактично, вимушену необхідність діяти за власним розсудом);

б) позитивні чинники (наприклад, можна назвати ситуації, у межах яких виникає об'єктивна необхідність забезпечити баланс між приватним та публічним інтересом) [7, с. 37].

І. Кузнецов та І. Самощенко зазначали, що така категорія, як розсуд, не може розглядатися як суто позитивне чи суто негативне правове явище [9, с. 47]. На нашу думку, розглядати дискрецію як явище негативного характеру, мабуть, не зовсім доцільно, адже вона надається суб'єкту з метою реалізації наданих йому офіційних повноважень. Водночас сам суб'єкт реалізації розсуду може використати його з неправомірною метою, таким чином викрививши змістовну складову частину дискреції та саму ідею надання йому відповідного розсуду.

Такого роду розсуд є негативним (реалізований із порушенням чинного законодавства – не з тією метою, з якою його було надано, з порушенням основоположних або ж галузевих принципів права, з недотриманням встановленої законом процедури тощо). Водночас ми повинні наголосити на тому, що негативний розсуд є нічим іншим, як девіацією, яка є тотожною порушенню нормативних вимог. З огляду на вищеведене повинна діяти презумпція правомірності публічно-владного розсуду: дискреція є належним чином реалізована доти, доки зворотне не буде встановлено в межах юрисдикційних процедур.

Що стосується реалізації розсуду у сфері оподаткування, то його до недавнього часу пов'язували суто з дискреційними повноваженнями владного суб'єкта податкових відносин (контролюючого органу). Водночас, аналізуючи положення чинного податкового законодавства, зокрема приписів презумпції правомірності рішень платника податків, можна дійти цілком законномірною висновку, що можливість реалізації розсуду є також і в платника податків. Аналогічної думки дотримуються також М. Кучерявенко, який зазначає, що певною мірою свободою розсуду наділений і платник податків, у контексті реалізації належних йому прав та обов'язків [7, с. 37].

Як уже зазначалося, розсуд у сфері податкового права характеризується низкою специфічних рис. Так, М. Кучерявенко до таких специфічних ознак податково-правового розсуду відносить:

- а) особливий предмет оцінювання з боку суб'єкта реалізації розсуду;
- б) наявна множина рішень, обрання кожного з яких є правомірним;
- в) нормативно визначені межі свободи щодо делегування окремих повноважень;
- г) специфічний процесуальний порядок ухвалення владних рішень;
- г) обрання суб'єктом податкових відносин конкретного алгоритму дій.

В аспекті проблематики, пов'язаної з розсудом, важливо визначитися щодо того, що саме є джерелом такого розсуду. У даному разі йдеться про чинники, які породжують можливість реалізації такого розсуду.

Цікавим є підхід до визначення джерел розсуду в польській теорії права. Так, у польській правовій доктрині виділяють «явні свободи розсуду» та «приховані свободи розсуду». Явна свобода розсуду має місце тоді, коли приписами законодавства прямо вказується на можливість застосування розсуду. Що ж стосується «прихованих свобод розсуду», то вони впливають безпосередньо із системного тлумачення норм права [2, с. 43]. Підставами для застосування розсуду Л. Лещинський називає:

а) характер конструювання нормативних положень та/або самих нормативно-правових актів (наприклад, застосування оціночних понять, відсутність дефініцій, конструювання рамкових нормативних актів);

б) посилення в межах нормативних актів на поняття та процеси позаправового характеру, що відкриває додаткові межі для розсуду з боку суб'єктів реалізації розсуду.

Науковець резюмує, що не існує процесу ухвалення рішень, який би не супроводжувався (хоча б мінімальною) свободою розсуду [2, с. 43–45]. Загалом погоджуючись із позицією щодо того, що існують правові та соціальні чинники обмеження свободи розсуду, ми не можемо погодитися з тим, що будь-який процес ухвалення рішень пов'язаний із певною мірою свободи розсуду. Так, безумовно, ухвалення будь-якого рішення пов'язано з інтелектуально-аналітичною діяльністю, проте це не означає, що така розумова діяльність є розсудом. Здебільшого ухвалення рішення з боку владного суб'єкта є його прямим обов'язком, який не може реалізовуватися за його розсудом.

У контексті наведеного вище вбачається за доцільне визначити так звані джерела розсуду (чинники, що породжують можливість розсуду) у податково-правовій сфері. Чинниками, які визначають можливість розсуду з боку учасників податкових відносин, є:

- а) зміст та специфіка конструювання нормативних положень податкового законодавства;
- б) особливість податково-правових термінів;
- в) колізійність положень податкового законодавства;
- г) оціночні поняття в податковому праві [7, с. 41].

Відповідні чинники можна умовно підрозділити на:

- а) «умисні» чинники;
- б) «неумисні» чинники.

Так, до «умисних» чинників ми відносимо пряму вказівку в законі, яка детермінує можливість реалізації контролюючим органом дискреції. Тобто законодавець свідомо надає право владному суб'єкту податкових відносин діяти за власним розсудом. Коли ж ідеться про «неумисні» чинники, то вони пов'язані з наявністю колізій та оціночних понять. За відповідної ситуації розсуд пов'язується з певного роду казусом (в аспекті колізій), або ж із неоднозначністю розуміння дефінітивно невизначених понять (в аспекті оціночних понять).

У податковому законодавстві своєрідними «словами-маркерами», які вказують на можливість застосування розсуду, є такі терміносполуки, як: «має право», «обирає», «може ухвалити рішення» тощо. Встановлення наявності дискреції полягає в послідовному аналізі змісту окремої норми права або ж цілої їх низки. Водночас не потрібно плутати такі поняття, як «права контролюючих органів» та «дискреція контролюючого органу». Безумовно, відповідні категорії взаємопов'язані, проте їх ототожнення не є правильним.

Так, реалізація дискреції є правом контролюючого органу, проте не будь-яка реалізація прав пов'язана з дискрецією. Часто реалізація прав контролюючих органів пов'язана знову ж таки з відповідними «правами-обов'язками», які повинні бути реалізовані з огляду на компетенційні повноваження контролюючого органу. Наприклад, реалізація права контролюючих органів на проведення податкової перевірки. Таке право не є простим правом, воно є «правом-обов'язком», адже за наявності визначених приписами податкового законодавства підстав, контролюючий орган зобов'язаний призначити податкову перевірку. У зв'язку із цим нам здається неоднозначною позиція М. Золотарьової, яка розглядає призначення податкової перевірки як специфічне дискреційне повноваження контролюючого органу [3]. Як слушно зауважує щодо цього Д. Кобильник, за такого підходу можна дійти до парадоксальних висновків, згідно з якими як дискреційні будуть розглядатися будь-які права контролюючих органів [4, с. 6].

Реалізація контролюючим органом дискреційних повноважень не є простим актом. Так, перед реалізацією дискреції контролюючий орган повинен:

- а) оцінити об'єктивні чинники, які стосуються справи, у межах якої відбувається реалізація дискреції;
- б) зіставити можливі наслідки ухваленого в межах реалізації дискреції рішення із цілями, для яких такому органу було надано повноваження розсуду;
- в) визначити належність забезпечення балансу приватного та публічного інтересу під час реалізації дискреції.

Реалізація дискреції з боку контролюючого органу супроводжується реалізацією таких аспектів:

- а) інтелектуально-аналітичного;
- б) об'єктивізаційно-вольового.

До безпосереднього ухвалення рішення контролюючий орган повинен проаналізувати об'єктивні обставини справи, можливість та/або доцільність реалізації розсуду, його безпосередній вплив на права й обов'язки учасників податкових відносин. Усе це і формує інтелектуально-аналітичну сторону розсуду. Аналіз ситуації дуже важливий, адже не завжди реалізація розсуду є необхідною або ж взагалі доцільною.

Наприклад, якщо проводиться перевірка, усі заплановані контрольні заходи були реалізовані (усі документи проаналізовані, а висновки за результатами їх дослідження об'єктивовані в акті перевірки), то продовження строків такої перевірки, що пов'язано з реалізацією розсуду контролюючого органу, за відповідної ситуації не є необхідним. В іншому випадку продовження таких строків не має процедурної доцільності та негативно впливає на права й інтереси платника податків. Тобто в такому разі для продовження строків проведення податкової перевірки контролюючий орган повинен керуватися вимогами об'єктивної необхідності.

В аспекті розсуду виникає закономірне запитання щодо його меж. Як слушно зауважує М. Козюбра, обмеження дискреційної влади є однією з основоположних складових частин принципу верховенства права, яка полягає в необхідності обмеження розсуду в цілях гарантування прав та інтересів особи [5]. Ідеться про те, що розсуд не повинне бути свавільним, таким, що нібито з метою забезпечення публічного інтересу має своїм наслідком порушення прав та свобод людини. Аналогічною є ситуація також із дискрецією контролюючих органів у податково-правовій сфері. Так, контролюючі органи не можуть під час реалізації дискреційних повноважень здійснювати необґрунтований тиск на платника податків, водночас не маючи жодної легітимної цілі.

Про необхідність обмеження дискреції говорить також Європейський суд з прав людини. Наприклад, можна навести такі позиції Європейського суду з прав людини:

а) закон, який надає певну міру розсуду, повинен визначати межі такого розсуду (п. 30 рішення Європейського суду з прав людини в справі «Крюслен проти Франції» від 24 квітня 1990 р. [12]);

б) реалізація дискреції повинна бути під контролем держави (рішення Європейського суду з прав людини в справі «Сільвер проти Великобританії» від 25 березня 1983 р. [13]);

в) закон має з достатньою чіткістю визначати межі дискреції, наданої компетентним органам, і порядок її здійснення, з урахуванням законної мети даного заходу, щоби забезпечити особі належний захист від свавільного втручання (п. 49 рішення Європейського суду з прав людини в справі «Волохи проти України» від 2 листопада 2006 р. [11]).

Водночас, як зауважують О. Рагог і В. Степалін, проблема меж розсуду полягає в оптимальному обмеженні дискреції суб'єкта правозастосування таким чином, щоб вона корелювалася з можливістю вільної оцінки таким суб'єктом обставин справи, у рамках якої він і реалізує дискрецію [10, с. 36]. П. Куфтирьов визначає обмеження дискреції як сукупність юридичних засобів, за посередництвом яких відбувається звуження або ж виключення можливості реалізації дискреції [6, с. 149]. Якщо йдеться про контролюючі органи, то варто зазначити, що доцільно говорити про обмеження дискреції основоположними принципами права або ж галузевими принципами. Дискреція також може обмежуватися системним аналізом інших пов'язаних нормативних положень, або ж приписів, які регулюють відповідні суспільні відносини, у межах яких і реалізується дискреція. На думку А. Шота, межі дискреції визначаються:

а) приписами закону (нормативно детерміновані межі);

б) складністю та характером суспільних процесів, у рамках яких ухвалюється рішення (соціально детерміновані межі) [1, с. 92].

Ідеться про те, що розсуд реалізується в рамках конкретних суспільних відносин, він не є «синтетичною» категорією, яка відірвана від реальності. У зв'язку із цим суб'єкт правозастосування, який реалізує розсуд, повинен зважати не тільки на нормативно визначені рамки реалізації розсуду, але й на конкретну ситуацію (об'єктивні реалії), у межах якої реалізується такий розсуд.

Варто зауважити, що в податковому правозастосуванні межі розсуду визначаються:

а) принципами податкового законодавства;

б) нормативними положеннями податкового права.

Коли йдеться про межі реалізації розсуду з боку контролюючого органу, то вони визначаються, зокрема, принципами податкового законодавства. Наприклад, якщо контролюючий орган ухвалює рішення в рамках конкретної справи, межі його розсуду також обмежуються принципами недискримінації. Так, якщо в попередніх випадках контролюючий орган ухвалив одні рішення, які сприяли учасникам податкових відносин у реалізації їхніх суб'єктивних прав, а щодо якогось конкретного суб'єкта (із суб'єктивних причин) не обґрунтовано жодними об'єктивними обставинами ухвалюється протилежне рішення, то такий розсуд є негативним.

Чинником, що встановлює межі для розсуду в такому разі, виступатиме саме принцип недискримінації платників податків. Крім цього, межі розсуду можуть бути встановлені і звичайними приписами податкового законодавства. Так, наприклад, рішення про продовження строку проведення податкової перевірки ухвалюється контролюючим органом, однак граничні темпо-

ральні межі продовження такого строку визначаються безпосередньо приписами податкового законодавства. Наочним чином проілюструвати обмеження граничних продовжених строків проведення податкових перевірок можна за приписами п. 82.2 ст. 82 Податкового кодексу України, де зазначається, що продовження строків проведення перевірок, визначених у ст. 78 Податкового кодексу України, можливе за рішенням керівника (його заступника або уповноваженої особи) контролюючого органу не більш як на 10 робочих днів для великих платників податків, щодо суб'єктів малого підприємництва – не більш як на 2 робочих дні, інших платників податків – не більш як на 5 робочих днів [8]. Тобто дискреція контролюючого органу обмежена чітко встановленими межами, причому такі межі визначаються звичайними приписами податкового законодавства.

Можна виділити також інший, специфічний вид обмеження дискреції контролюючого органу – телеологічне (цільове) обмеження. Відповідне обмеження дискреції передбачає необхідність дати відповідь на таке запитання: для чого (з якою метою) контролюючому органу було надано відповідне повноваження? Отже, у межах юрисдикційних процедур (під час вирішення податкових спорів) повинні перевірятися, серед іншого, і питання, пов'язані з дотриманням мети надання дискреції. Якщо контролюючий орган реалізує дискрецію не з тією метою, з якою вона надана, то такий розсуд можна визначити як негативний. Сьогодні перевірка реалізації дискреції на дотримання телеологічних вимог має велике значення. Такого роду перевірка здатна подолати негативні наслідки від неналежним чином реалізованого розсуду.

Загалом, обмеження дискреційних повноважень контролюючих органів є обґрунтованою необхідністю, оскільки інакше існувала б потенційна можливість зловживань, які, безумовно, призводили б до порушення прав та інтересів платників податків.

Проте встановлення необґрунтованих рамок (обмежень) для реалізації розсуду може знівелювати саму ідею даного інституту. Розсуд завжди повинен бути доцільним. Якщо існує об'єктивна необхідність, контролюючий орган повинен бути забезпечений можливістю реалізації дискреції для вирішення конкретних питань, які чітко детерміновані в законодавстві. В окремих випадках доцільне встановлення обґрунтованих нормативних меж реалізації розсуду, які б унеможливили зловживання. Крім цього, для правильного правозастосування важливе визначення цільового спрямування розсуду. Однак недопустиме створення необґрунтованих перепон у реалізації владним суб'єктом наданого йому розсуду. Інакше порушується сама ідея наділення дискрецією, а її ефективність зводиться до нуля.

Під час аналізу змісту поняття «розсуд» неможливо оминати проблематику, пов'язану із правом на дискрецію. Якщо сам розсуд розглядається нами як інтелектуально-аналітичний і вольовий акт, то можливість реалізації такого акту визначається правом на дискрецію. Без права на реалізацію розсуду сам розсуд був би неможливим. Ідеться про те, що в суб'єкта реалізації розсуду повинна бути нормативно визначена підстава для здійснення дискреції. А. Шот говорить, що право на реалізацію розсуду може прямо передбачатися законодавцем або ж може моделюватися незалежно від волі нормотворця [1, с. 91]. Ідеться про те, що право на розсуд може бути прямо передбачене приписами чинного законодавства або ж непрямо закріплюватися в положеннях закону.

Розглядаючи сам розсуд, варто зазначити, що він має:

- а) статичну сторону;
- б) динамічну сторону.

Так, статична сторона розсуду полягає в потенційній можливості (визначеній приписами законодавства) уповноваженого суб'єкта (контролюючого органу або ж платника податків) реалізувати розсуд. Відповідна можливість нормативно закріплена й існує у вигляді правила поведінки, що набуває динаміки тільки в межах правозастосовної діяльності. Водночас динаміка розсуду не є однозначною у своїй реалізації. Динамічна сторона розсуду може виражатися:

- а) у фактичному розсуді;
- б) в юридично значущому розсуді.

Дані різновиди розсуду різняться за специфікою здійснення та наслідками реалізації. Наприклад, якщо контролюючий орган наділений певними повноваженнями з реалізації дискреції, це не означає, що в будь-якому разі буде ухвалюватися юридично обов'язкове рішення. Орган може також утриматися від ухвалення рішення, що також супроводжується аналізом конкретної ситуації. Такий розсуд є фактичним, він не має правового значення. Його зміст полягає в аналізі ситуації, послідовному зівставленні аргументів «за» та «проти» ухвалення конкретного рішення. Однак через недоцільність ухвалення рішення на основі дискреції не відбувається зовнішня об'єктивація розсуду у вигляді владного акта. Тоді потрібно чітко усвідомлювати, що фактич-

ний розсуд не є категорією правового характеру, це радше означення мисленнєво-аналітичного процесу. Якщо суб'єкт реалізації розсуду доходить висновку про доцільність ухвалення відповідного рішення, то воно набуває зовнішньої об'єктивізації в конкретному правовому рішенні. За відповідної ситуації розсуд набуває своєї юридичної значущості. Саме тоді розсуд виступає як категорія правового характеру.

Сьогодні проблематика, пов'язана з реалізацією розсуду з боку контролюючих органів, є неоднозначною. Так, з одного боку, розсуд контролюючого органу може впливати на ефективність ведення господарської діяльності, призводить до надмірного тиску на платника податків, в окремих випадках навіть призводить до порушення інтересів платника податків. Усі наведені обставини, безумовно, характеризують негативний бік розсуду в податково-правовій сфері. З іншого боку, в окремих випадках надання контролюючим органам дискреції є об'єктивною необхідністю, яка має на меті забезпечити реалізацію публічного інтересу, який у сфері оподаткування має значення, що превалює.

У межах даного дослідження потрібно також визначити специфічні ознаки дискреції саме контролюючого органу. Дискреція контролюючого органу має низку іманентних рис:

- а) реалізується спеціальним суб'єктом – контролюючим органом;
- б) має специфічні, нормативно детерміновані межі розсуду;
- в) результат розсуду – ухвалення акта індивідуальної дії або ж вчинення суб'єктом владних повноважень юридично значущих дій.

Список використаних джерел:

1. Szot Adam. Discretionary powers of the public administration in law application processes and its judicial control. URL: https://www.researchgate.net/publication/319243221_Discretionary_powers_of_the_public_administration_in_law_application_processes_and_its_judicial_control/download.
2. Leszczyński L. Zagadnienia teorii stosowania prawa: Doktryna i tezy orzecznictwa. Zakamycze, 2001. P. 43.
3. Золотарьова М. Щодо окремих питань застосування дискреційних повноважень посадовими особами органів Державної фіскальної служби України. *Форум права*. 2015. № 1. С. 123–128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2015_1_21.
4. Кобильнік Д. Деякі міркування стосовно дискреційних повноважень органів, що здійснюють фінансову діяльність в Україні. С. 6. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/viewFile/63824/59304>.
5. Козюбра М. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки НаУКМА*. Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. Т. 64: Юридичні науки. С. 3–9.
6. Куфтирев П. Суддівський розсуд у теорії права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 209 с.
7. Кучерявенко М. Особливості розсуду в податково-правовому регулюванні. URL: https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKewji8KH-jOjgAhXipYsKNbJYCKkQFjAAegQIBBAC&url=http%3A%2F%2Fjournals.uran.ua%2Fsr_law%2Farticle%2Fdownload%2F111208%2F106750&usq=AOvVaw1N7KdQWDBrNxKOBvwdBK-M.
8. Податковий кодекс України в редакції від 1 січня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20170101>.
9. Правоприменение в Советском государстве / под ред. И. Кузнецова, И. Самощенко. Москва : Юрид. лит., 1985. 303 с.
10. Парог А., Степалін В. Судейское усмотрение при назначении наказания. *Государство и право*. 2002. № 2. С. 36–42.
11. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Волохи проти України» від 2 листопада 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_138.
12. Рішення ЄСПЛ у справі «Крюслен проти Франції» від 24 квітня 1990 р. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Kruslin"\],"documentcollectionid":\["GRANDCHAMBER"\],"CHAMBER"}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).
13. Рішення ЄСПЛ у справі «Сільвер проти Великої Британії» від 25 березня 1983 р. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Silver"\],"documentcollectionid":\["GRANDCHAMBER"\],"CHAMBER"}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).